

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fariz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Aşkın kâni Karabağdır!

V. ULUSLARARASI HAMZA NİGARİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

2022 - Şuşa yılına armağan olunur.
Guzanlı/Ağdam 17-19 Mayıs 2022

Editörler:

Şehla HALİLLİ
Fariz HALİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Garabagh is Land of Love!

5TH INTERNATIONAL HAMZA NIGARI SYMPOSIUM

PROCCEDINGS

Dedicated to the Shusha/2022 year.
Guzanli/Aghdam, 17-19 May 2022

Editors:

Shahla KHALILLI
Fariz KHALILLI
Metin HAKVERDIOGLU

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Tərcümələr Aysel Allahverdiyeva, Şölə Bayramova, Səma Alməmmədli, Naridə Qasımovanındır.

V Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu (17-19 may 2022 - Ağdam/Quzanlı) Materialları (Hazırlayanlar: Şəhla Xəlilli, Fəriz Xəlilli, Metin Hakverdioğlu). İki cildə, I cild. Bakı: im.print, 2022, 452 səh.

17-19 may 2022-ci ildə Ağdam rayonunun Quzanlı qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı, "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti Amasiya Universiteti və Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı ilə 2022-ci il "Şuşa İli" nə həsr edilən Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda çıxış edən alim və tədqiqatçıların məqalələri bu kitabda toplanıb və nəşr edilib.

Üz qabığındakı rəsmi müəllifi Gülqədəm Nağıyevadır.

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli
Fotoqraf: Anar Həbibov

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

ISBN: 978-9952-8412-2-0

MÜNDƏRİCAT

<i>Qarani adı ilə bağlı tarixi abidələr</i>	114
<i>Prof.Dr. Tahirə MƏMMƏD - AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Natəvanın poeziyasında gül-çiçəyin təsəvvüfi semantikasi doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.124</i>	124
<i>Dos.Dr. Kəmalə PƏNAHOVA - Bakı Dövlət Universiteti Dos.Dr. Gülnarə SƏFƏROVA - Azərbaycan Tibb Universiteti Orta əsr qərb fəlsəfəsi və mistisizm</i>	129
<i>Tahirə ƏLİYEVƏ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Təsəvvüf elminin Avropada tədqiqi tarixi (A.D.Knişin araşdırmaları əsasında)</i>	138
<i>Aysel ACALOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Kamal Ümmi "Divan" ında peyğəmbərlərin vəsfi doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.143</i>	143
<i>Dos.Dr. Lamiyə RƏHİMOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əlyazma əlaqələri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.149</i>	149
<i>Dos.Dr. Şahla MUSAEVA - NASA, Institute of Philosophy and Sociology Majid İSKANDAROV - Alumni of Baku Engineering University Great Silk Road: The Culture of Connection of the Turkic Peoples and Contribution to the Civilizations</i>	155
<i>Dos.Dr. Mətanət ŞƏKİXANOVA - AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Cədidçiliyin Volqaətrafi və Orta Asiyada Yəsəviyyə üzərində intişarı</i>	163
<i>Dr. Aygün YUSUBOVA - AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu Klassik türk şairi Şeyxi və "Xosrov və Şirin" əsəri</i>	168
<i>Dos.Dr. Aynur HACIQƏDİRLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu XVIII əsrin I rübündə Osmanlı dövləti və çar Rusiyasının xarici siyasətində Qafqaz doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.177</i>	177
<i>Sevda MURADOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Əbdülğəni Nuxəvi kolleksiyasından Əhməd bin Məhəmməd Qüdurinin "Müxtəsər Əl-Qüdiri" əsəri</i>	185
<i>Aygün QULİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Şeyx Şaban piri və onun saxtalaşdırılmış tarixi</i>	191
<i>Prof.Dr. Şikar QASIMOV - Azərbaycan Texniki Universiteti Qarabağın erməni təcavüzündən qorunmasında Xosrov bəy Sultanovun xidmətləri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.199</i>	199
<i>Dos.Dr. Həbibə ƏLİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Dr. Günel SEYİDƏHMƏDLİ - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti Ağdamda "İmarət" kompleksinin epigrafi və qəbirüstü abidələri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.216</i>	216

QARABAĞIN ERMƏNİ TƏCƏVÜZÜNDƏN QORUNMASINDA XOSROV BƏY SULTANOVUN XİDMƏTLƏRİ

Services of Khosrov Bey Sultanov in Protection of Karabakh from Armenian Aggression

Prof.Dr. Şikar Qasımov
Azərbaycan Texniki Universiteti
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.199.

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çox təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. Xalq bu fəlakətlərdən xilas edəcək iti zəka sahiblərinə, vətənpərvərlərə və sərkərdələrə böyük ehtiyac var idi. Bu cür zəka sahibi olan sərkərdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması aktını imzalayan 26 nəfərdən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumətində ilk Hərbi Nazir, və sonradan Qarabağın General-Qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanovdur.

1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində bağlanmış sazişlərə məhəl qoymayan ermənilər Azərbaycan torpaqlarında, xüsusi ilə də Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrində terrora və qırğınlara başlayırlar. Andronikin əsas planı Zəngəzurun etnik xəritəsində ermənilərin xeyrinə köklü dəyişikliklər aparılmasına yönəlmişdi. Zəngəzurun müsəlman əhalisinin Andronikin tələbini rədd etməsi, onların məqsədyönlü şəkildə qırılması və qovulmaları üçün bəhanə olmuşdu. Onun quldur dəstəsinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa gəlməsi, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin dağıdılmasına və əhaliyə divan tutulmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilən fövqaladə iclasında Andronikin dəstələlərinin Qarabağda və Zəngəzurdə törətdikləri özbaşınalılar və qanlı hadisələr barədə ayrıca məsələ müzakirə edilmişdi. Bundan sonra da Zəngəzur və Qarabağ general qubernatorluğunun təşkili məsələsi Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 15 yanvar tarixli iclaslarında geniş müzakirə edilmiş və müəyyən razılaşmalar da əldə olunmuşdu. Razılaşdırılmışdı ki, Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları hüduqlarında müvəqqəti general-qubernator vəzifəsi təsis olunsun; DİN həmin vəzifəyə Qud Qudiyevi məsləhət görmüşdü. Ancaq, Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 29-dakı iclasında qəzaya general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-in məruzəsi dinlənildi, müəyyən məsləhətləşmələr keçirildi və qərara alındı ki, X.Sultanov Zəngəzur və Qarabağın general-qubernatoru təyin edilsin.

Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gələrək öz vəzifəsinin icrasına başlamışdı. AXC hökumətinin bu addımı azərbaycanlı əhali tərəfindən böyük ümidlər və razılıqla qarşılanmışdı. Çoxsaylı materiallar subut edir ki, AXC hökuməti tərəfindən Zəngəzur qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X. Sultanovun qubernator təyin olunması Ermənistanı xeyli təşvişə salmışdı. Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun apardığı ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşada qayda-qanun yaradılmışdı. X.Sultanov Andronikin qarşısını almaq, onu Azərbaycan torpaqlarından qovmaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə te-leqramlarla müraciət etmişdi. Bütün fəaliyyəti boyu Qa-

rabağın, Azərbaycandan iqtisadi və siyasi baxımdan bölünməz bir vahid olduğunu bəyan etmiş və Qarabağ əhalisinin birgəyaşayışı yollarını göstərmişdir.

Açar sözlər: Cümhuriyyət, bəy, qubernator, terror, akt

Abstract

At the beginning of the twentieth century, a very dangerous situation arose in Azerbaijan. There was a great need for sharp-witted people, patriots and commanders to save the people from these disasters. One of the 26 people who signed the act of proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic was Khosrov bey Sultanov, the first Minister of War in the first government of the Azerbaijan Democratic Republic and later the Governor-General of Karabakh.

Ignoring the agreements signed in late 1917 and early 1918, the Armenians began terror and massacres on Azerbaijani soil, especially in the Nakhchivan and Zangazur regions. Andronicus' main plan was to make radical changes in the ethnic map of Zangazur in favor of the Armenians. The rejection of Andronicus' demand by the Muslim population of Zangazur was an excuse for their purposeful slaughter and expulsion. The arrival of his gang of robbers in Gorus, the center of Zangazur district, on November 22, 1918, led to the destruction of Azerbaijani villages and the seizure of the population.

At a special meeting of the Azerbaijani parliament on December 20, 1918, a separate issue was discussed on the arbitrariness and bloody events committed by Andronicus's gangs in Karabakh and Zangazur. After that, the issue of establishing the Zangazur and Karabakh governor-generalships was widely discussed at the meetings of the Azerbaijani government on January 15, 1919, and certain agreements were reached. It was agreed to establish the post of interim governor-general in Zangazur, Shusha, Javanshir and Jabrayil districts; The Interior Ministry recommended Gud Gudiyevev for the position. However, at the meeting of the Government of Azerbaijan on January 29, 1919, the report of the Ministry of Internal Affairs on the appointment of the Governor-General of the accident was heard, certain consultations were held and it was decided that Sultanov was appointed Governor-General of Zangazur and Karabakh.

Khosrov bey Sultanov came to Shusha on February 12, 1919 and began to perform his duties. This step of the APC government was met with great hopes and approval by the Azerbaijani people. Numerous materials prove that the establishment of the Karabakh Governor-General's Office by the APC government, including the Zangazur district, and the appointment of Kh. Sultanov as governor were of great concern to Armenia. As a result of serious measures taken by the Governor-General of Karabakh Khosrov bey Sultanov, law and order was established in Shusha. Kh.Sultanov repeatedly appealed to the Azerbaijani government by telegrams to prevent Andronicus and expel him from Azerbaijani lands. Throughout his career, he declared that Karabakh was economically and politically inseparable from Azerbaijan and showed the ways of coexistence of the people of Karabakh.

Key words: Republic, gentleman, governor, terror, act

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. Xalqı bu fəlakətlərdən xilas edəcək iti zəka sahiblərinə, vətənpərvərlərə və sərkərdələrə böyük ehtiyac var idi. Bu cür zəka sahibi olan sərkərdələrimizdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması aktını imzalayan 26 nəfərdən biri, 1918-ci il

mayın 28-də Nəsim bəy Yusifbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəyovla birlikdə Gəncəyə (Yelizavetpola) əminamanlıq yaratmağa göndərilmiş (26, 27), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumətində ilk Hərbi Nazir, ikinci hökumətində Əkinçilik Naziri və sonradan Qarabağın General-Qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanovdur.

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il mayın 10-da Zəngəzur mahalının Kürdhacı (Qurdqaj) kəndində anadan olmuşdur. Atası Paşa bəy vətəninə, torpağına bağlı, xeyirxah və müdrik el ağsaqqalarından biri olmuşdur. Onun hikmətli, dadlı-duzlu lətifələri bu gün də laçınlıların söhbətlərində yaşamaqdadır. Paşa bəy ata qayğıkeşliyi ilə oğlanları Xosrov bəylə Sultan bəyi xalqın oğulları kimi böyümələrinə səy göstərmişdir. Xosrov bəyin tibb, Sultan bəyin isə hərbi elminə yiyələnmələrinə nail olmuşdur. Xosrov bəy ilk təhsilini Gəncə gimnaziyasında, ali tibb təhsilini Odessa və Xarkov şəhərlərində almışdır. 1903-cü ildə tibb fakültəsini bitirdikdən sonra Tiflisə gəlib orada həkim işləmişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərindən xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşqul olmuşdur. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Xosrov bəy Müsavat partiyasına daxil olmuşdu və Zaqafqaziya Seyminin üzvü olmuşdu. O, sonralar İttihad partiyasına keçmişdir.

Xosrov bəy, general qubernator olduğu illərdə Zəngəzurdə, Qarabağda qayğıkeş həkim və bir vətənpərvər kimi tanınmışdır. Xosrov bəy hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq ömrünün bütün çağlarında öz ləyaqətini, müsbət insani keyfiyyətlərini itirməmiş, həmişə öz əməlləri ilə vətənpərvər və dəyərlı bir azərbaycanlı kimi xalqın yaddaşında qalmışdır. O, Şuşada Qarabağın general qubernatoru işlədiyi çağlarda belə heç vaxt özünü üstün tutmamış, yüzlərlə ehtiyac içində olan ailələrə təmənnasız yardım etmiş və həmişə bu işindən qəlbən bir rahatlıq tapmışdır. Onun istər iş yerinin və istərsə də yaşadığı evin bir otağı müxtəlif dərmanlarla dolu olmuş (20,50). Xosrov bəy general-qubernator olmasına baxmayaraq, həftənin şənbə və bazar günləri Qarabağın kəndlərinə gedərək, xəstə insanları təmənnasız müalicə edərmiş. Zəngəzurdə Xosrov bəyə "otlar alimi" də deyərmişlər.

Xosrov bəy tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi ürəkdən sevən ziyalılardan olmuşdur. O, şair və alimlərimizin yaradıcılığına böyük ehtiram və hörmətlə yanaşmış. Şuşadakı evinin birində kitabxana təşkil etmişdi. Danışır ki, Xosrov bəy quberniyanın işçilərinə həftədə bir gün Şərq xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və fəlsəfəsi haqqında mühazirələr oxuyarmış. Nəsimidən, Fizulidən, Vaqifdən və Vidadidən isə Azərbaycan dilində şeirlər oxuyarmış. Xosrov bəy Sarı Aşığın bəyətələrini və Ə.Cavadın şeirlərini daha çox sevmiş. Ə.Cavadın xəbəri olmadan onun şeirlər kitabını çap etdirmişdir (20,50).

XX əsrin əvvəllərində ermənilər Ümumqafqaz səviyyəsində keçirdikləri bir çox toplantılarında gürcülərə və azərbaycanlılara qarşı olan ərazi iddialarını açıq-aşkar səsləndirmişlər. Daşnaklar, Tiflisdə 1917-ci ildə keçirilən kəndli deputatları qurultayında köçürilər (elətlər) haqqında məsələ ilə bağlı Güney Qafqazın inzibati cəhətdən yenidən bölgüsü təklifi ilə çıxış etdirlər və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyanının iki inzibati vahidə ayrılması ideyasını ortalığa atırlar və göstərdilər ki, yeni bölgünün tərkibində: a) Yelizavetpol qəzasının dağlıq hissəsi; b) Qarabağ və Zəngəzurun qatıldığı Qandzaq quberniyası olmalıdır (4, v.16). Bununla da daşnaklar Cənub Qafqazın, ilk növbədə isə Gəncə quberniyasının yeni inzibati bölgüsü barədə səs-küy salmaq əslində "Böyük Ermənistan"ın konturlarını cızmış olurlar. 1917-ci ilin payızında isə Tiflisdə keçirilən "Ümummillı erməni konfransı"ndakı (21,38) əhval-ruhiyyə və səslənən fikirlər çox tezliklə erməni-gürcü və erməni-Azərbaycan münasibətlərini xeyli gərginləşdirir.

Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyət, onun xarici və daxili sərhədləri məsələsi 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində bağlanmış Ərzincan, Trabzon, Brest-Litovsk və Batum müqavilələ-rində mühüm yer tuturdu. Bağlanmış bu sazişlərə məhəl qoymayan ermənilər Azərbaycan torpaq-larında, xüsusi ilə də Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində terrora, qırğınlara başlayırlar. Əldə olunmuş materiallara əsasən 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin martınadək olan müddətdə İrəvan quberniyasında 197 kənd talan edilmiş, (5,v.7), 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd qismən dağıdılmış və Azərbaycan üzrə Lənkəranı çıxmaqla 60 yaşayış məskəni tamamilə məhv edilmişdi (6,v.7-8).

Erməni müəlliflərinin özlərinin yazdığı kimi, Andranik Naxçıvanda möhkəmləndikdən sonra Qarabağa keçib oradan da Bakı üzərinə hücum edərək, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi hökumətə yardım göstərmək məqsədini güdürdü. Bu istəklə də Andranik 1918-ci ilin iyulunda Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan etmişdi. Hələ iyunun 4-də o, S.Şaumyana xüsusi teleqram göndərərək öz dəstəsi ilə birlikdə Mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamına keçməyə və Bakı Kommunasına yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirmişdi (21,42). Bu teleqram barədə Leninə məlumat göndərən S.Şaumyan Andranikə cavabında yazmışdı: "Culfa xalq rəhbəri Andranikə, Sizin 577-Növlü teleqramınızı aldım. Tam mətnini Moskvaya- Mərkəzi hökumətə verdim. Öz tərəfindən sizin şəxsinizdə əsl xalq qərəmanını salamlayıram" (35). Teleqramda daha sonra Bakı ilə əlaqə yolları aramaq xahiş olunurdu. Andranik isə özünün mövqeyi haqqında belə yazırdı: "Bu teleqramı göndərərək Moskva hökumətinə məlumat vermək istədim ki, mən, mənim Ermənistanım və xalqım ruslara namus və vicdanla sadıqdırlar" (21,42). Burada başqa bir məsələni də açıqlamaq lazım gəlir: şaumyanların və andraniklərin vasitəsi ilə Azərbaycanda yenidən möhkəmlənmək istəyən Sovet Rusiyası regionda müəyyən təsirə malik olmağa çalışan İrəvanın qüvvə və imkanlarından da faydalan-mağa çalışırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tehran tərəfindən tanınmasına yol verməmək və başqa mülahizələrlə İrana bəzi vədlər də verilmişdi (1).

Andranik bildirirdi ki, 1918-ci il iyulun sonlarında yerli ermənilərin ona 6000 əsgər verəcəkləri vədinə, Naxçıvan üzərinə yerimək xahişlərinə (23,52) və ən başlıcası isə Osmanlı qoşunlarının bölgənin içərilərinə doğru irəliləməsi səbəbinə görə öz dəstəsi ilə Əbrəqunisə gəlmişdi. Andranik əslində burada əlavə qüvvə toplaya bilməmişdi. O, iyulun sonunda Əbrəqunis yaxınlığındakı və avqustun üçündə Naxçıvan stansiyası ətrafındakı döyüşlərdə Osmanlı qoşununa məğlub olmuşdu. Ordubad rayonunun Bist, Nəsirvaz kəndlərindən keçərək Oxçu vadisi ilə Qafana, avqustun axırlarında isə Gorusa gəlib burada özünə məskən salmışdı (22,v.199). Andranikin dəstəsi "Naxçıvan yürüşü" zamanı yolboyu bölgədə qırğınlar, zorakılıq və vəhşiliklər törətmişlər. Bəzən gülləyə qənaət etmək üçün döyüşdən sonra salamat qalanları quyulara doldurub üstünə ağır daş tökülmüşlər ki, onlardan salamat qalanı olmasın (39,92-93). Ordubad şəhərində yaşayan Salman bəy Əsgərxanov, Məşədi Hüseyn İsmayılov və Mirzə Cabbar Həsənəliyevin teleqramında bildirilirdi ki, Andranikin ordusu kəndləri talan edir, insanları öldürür və vəhşiliklər törədirlər (9,v.120-133). Bu dövrdə Tiflisdə çıxan qəzetlərdən biri yazırdı: "Andranikin quldur dəstələri çoxlu türk kəndlərini dağıtdılar. Təkcə Yaycı kəndində 2500 nəfər öldürüldü və Araz çayında boğduruldu" (38).

Ermənistan hökuməti isə erməni silahlı qüvvələrinin, xüsusilə də Andranikin dəstəsinin Naxçıvan bölgəsində törətdiklərinin, ona aidiyyəti olmadığını təkid edirdi. Həmin vaxtlarda Zəngəzur və Qarabağda olmuş ingilis müxbiri S.Liddel də erməni təbliğatına uyaraq, Andranikin İrəvanda erməni hökumətini tanımaqdan

imtina edərək Gorusda özünə xüsusi dövlət yaratdığını yazırdı (17,v.8). Onun bu yazısındakı birinci mülahizə düzgün olmasa da, ikincisi Andranikin Azərbaycan ərazisində– Gorusda ayrıca “erməni dövləti” yaratmağa çalışması fikri düzgün idi.

Azərbaycan hökumətinin bu qırğınlara son qoyulması barədəki müraciət və notalarına cavab verən Ermənistan rəhbərliyi göstərirdi ki, “General Andranik Naxçıvan-Xoy rayonuna guya ki, özbaşına daxil olmuşdur. Biz onun hərəkətlərinə cavabdeh deyilik. O, bizimlə heç bir əlaqəyə malik deyildir” (21,45). D.Kirakosyanın yazdığına görə, güya daşnak hökumətinin liderləri hətta 1918-ci il iyunun 17-də Osmanlı dövlətinin Hərbi naziri Ənvər paşaya Andranikin dəstəsini darmadağın etmək üçün birgə səylər göstərmək xahişi ilə müraciət etmişlər.

Ü.Hacıbəylinin “Andranik məsələsi” adlı məqaləsində Ermənistan hökumətinin Andranik-dən imtina etməsinin mahiyyəti, bizcə çox yaxşı və ətraflı açıqlanmışdır. Bu məqalə, Andranikin bütövlükdə isə ermənilərin və onların hökumət siyasətinin iç üzünü aşkarlamaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Andranikin kimliyi, yəni siyasi simasına dair bir sıra mülahizələr söylənilir və aşağıdakı fikirlər xüsusi olaraq vurğulanır: 1. Ola bilər ki, Andranik erməni hökumə-tindən heç də küsməyibdir, özü də onun məxfi məmurudur və ya daha açığı ixtiyarında dövlətin rəsmi qoşunu olan bir erməni generalıdır; 2. Sərhəd məsələsini Tiflis konfransında sülh və sazişlə həll etmək istəməyən erməni hökuməti onu qılınc zoru ilə qurtarmağa qərar verib; 3. General Andraniki də göndəriblər ki, hüduumuza keçib müsəlmanları qorxudaraq pərakəndə salmaqla, arzu etdikləri yerləri ələ keçirib Ermənistanı qatıdırsınlar (2). Buradan belə qənaətə gəlinir ki, Andranikin vəhşicəsinə hərəkətlərinə cavabdeh olanlar, elə ilk növbədə erməni hökumətinin başında duran şəxslərdir.

Andranikin əsas planı, Zəngəzurun etnik xəritəsində ermənilərin xeyrinə köklü dəyişik-liklər aparılmasına yönəlmişdi. Bu niyyətlə də o, mahalın çoxluq təşkil edən azərbaycanlı əhalisindən Ermənistan hökumətinə tabe olmağı, əks təqdirdə isə qəzanı boşaltmağı tələb etmişdi (16,6). Andranik Gorusa gələn kimi “Zəngəzurun müsəlman qardaşlarımıza” adlı müraciətlə çıxış etmişdi. 1921-ci ildə ABŞ-da– Bostonda erməni dilində çapdan çıxan “Erməni əlahiddə zərbə hərbi hissəsi” adlı kitabın 71-ci səhifəsində dərc olunan bu müraciətdə deyilirdi ki, ermənilər və azərbaycanlılar əsrlərdən bəri qardaşdılar, bizlərdən hər kəs öz evində ailəsi arasında yaşamaq üçün tam hüquqa malikdir. Bu müraciətlə bizim bütün toqquşmalarımıza son qoymaq, birləşmək və dinc yanaşı yaşamaq üçün daha möhkəm yollar tapmaq istəyirik” (21,47). Aldadıçı müraciətdən sonra Sisyan və Qafan rayonunun müsəlman əhalisinə divan tutulmuşdu. 1918-ci ilin Zəngəzur qırğınları, Andranikin törətdiyi qanlı hadisələrin ən dəhşətli olmuşdu.

Bütün bunlar barəsində 15 iyul 1918-ci ildən- 1920-ci ilin 28 aprelinə qədər (əslində 1920-ci ilin yanvarına qədər) fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) arxivdə saxlanılan iyirmi altı cilddən ibarət sənədlərində geniş və dəyərli materiallar var. Bunlar içərisində erməni vəhşiliyini sübut etmək üçün Paris Sülh Konfransına göndərilmiş 93 şəkil-sənəd də vardır. FTK-nin sənədləri birdə ona görə daha tutarlı hesab edilir ki, onun tərkibi əsasən qeyri millətlərdən ibarət olmuşdur.

Tarix sənədlər və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin şahidlərinin acı xatirələri dövrün mənzərəsinin təsviri üçün xeyli materiallar verir. Belə ki, Andranikin quldur dəstəsinin və yerli erməni silahlı qruplarının Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinə qarşı zorakılıq hərəkətləri günü-gündən genişləniirdi. 1918-ci il sentyabrın 4-də Sisyanı gələn Andranik, burada ümumi yığınaq keçirərək 20-30 yaşlı kişilərin səfərbərliyi barədə elan vermişdi. Eyni vaxtda onun dəstəsi

tərəfindən Qaraqışlaq kəndi yaxınlığında 200-300 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü (3,51). "Naşa vremya" qəzetində (3 yanvar 1919-cu il) bildirilirdi ki, Andronikin Zəngəzurun Sisyan bölgəsinə gəlişi yerli erməniləri xeyli ruhlandırmışdı. Zəngəzur qəza rəisi M.Namazəliyevin ADR-in Daxili İşlər nazirliyinə 1918-ci il 11 sentyabr tarixli məlumatından göründüyü kimi, daşnaklar tez-tez Azərbaycan kəndlərinə basqınlar edərək, cinsinə və yaşına fərq qoymadan hamını qırırdılar. Əsir götürülmüş qoca erməninin sözlərinə görə Andronik bu qırğın və talanları yerli ermənilərin xahişi ilə törətmişdi (9,v.129). Qəza rəisinin 1918-ci il 12 sentyabr tarixli yeni məlumatında isə bildirilirdi ki, ermənilər Andronikin başçılığı ilə Rut, Darabas, Ağudi, Vağudi kəndlərini dağıtmış, Arıqlı, Şükar, Məlikli, Pulkənd Şəki, Qı-ğılıcq kəndlərini, Qarakilsə, Bəhrili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan və Zabazadur yaşayış məntəqələrinin azərbaycanlılar yaşayan hissəsini yandırmış, bu vaxt qaçıb xilas ola bilməyən 500 nəfər kişi, qadın və uşağı öldürmüşlər (9,v.129).

1918-ci il sentyabrın 27-də yaxşı silahlanmış quldur erməni dəstəsi Laçının sərhəd kəndlərinə hücum etmişlər. Azərbaycanlılar qəzanın ikinci sahəsindən kömək alaraq erməniləri məğlub edərək geri oturtmuşlar. Həmin ilin sentyabr ayının son günlərində Gorunzur (Qornidzor) kəndinin erməniləri əkin yerindən bir Osmanlı əsgərini əsir götürürlər. Ətraf kəndlərin azərbaycanlı əhalisi 150 nəfərlik dəstə düzəldərək Gorunzur kəndini mühasirəyə alırlar. Baş verən döyüşlərdə azərbaycanlılardan 12 nəfər öldürülür və 17 nəfər isə yaralanır. Ermənilər isə bu döyüşdə daha çox itki verirlər. (Naşa vremya, 3 yanvar 1919.) Ümumiyyətlə əldə olunan sənədlərdən görünür ki, 1918-ci ilin payızında Andronikin və onun dəstəsinin Zəngəzur bölgəsində olmasından ürəklənən yerli ermənilər daha da azğınlaşırlar. Nəticədə xeyli yaşayış məskənləri viran edilir. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının (FİK) fəaliyyəti və onun hazırladığı istintaq materiallarına əsasən bir daha azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayət tərkibli əməllərdə yerli ermənilərin fəal iştirakı aydınlaşır və tam təsdiqini tapır.

Qafqaz İslam ordusunun Baş komandanı təyin olunan Nuru paşa 20 böyük və müəyyən qədər kiçik rütbəli zabıtdən ibarət bir neçə bölüklə Mosuldan yola düşərək 1918-ci il mayın 9-da Təbrizə çatdı, mayın 16-da isə Naxçıvana gəldi (25,34-35). Osmanlı qoşunlarının Naxçıvana gəlişi Bakı Xalq Komissarları Sovetini (XKS) çox narahat etmişdi. Moskvaya arxalanan S.Şaumyan V.Leninə göndərdiyi 1918-ci il 23 may və Rusiya Xalq Komissarları Sovetinə yolladığı 24 may tarixli teleqramlarda (21,61) Türkiyə qoşunlarının Azərbaycana gəlməsinin Sovetlər üçün verə biləcəyi nəti-cələrdən, özünün gördüyü tədbirlərdən bəhs edirdi.

Osmanlı hərbi qərargahının 1918-ci il 28 avqust tarixli məlumatında çox maraqlı məqamlar açıqlanır: "Naxçıvanın şimal-şərq bölgəsində Andronik səfərbərlik elan edərək 15 yaşdan 45 yaşadək ermənilərin hamısını silaha sarılmağa çağırmışdı. Andronik 5000 erməni ilə Gorusun 10 km cənub qərbində quldurların 700 piyada, 400 zabıt (atlı), 4 pulemyot, 2 dağ topu olduğu həmin yerlərin ermənilərini də ixtilafa çağıraraq müsəlmanları qətlə yetirməyə təşviq edir" (25,34-35).

1918-ci il yayın sonlarında "Qarabağ (Şuşa) Respublikası, adlandırılan oyuncaq qurumla (18,v.1) birləşmək üçün Andronik Zabıx dərəsindən keçərək ermənilərin "Kiçik Ermənistan"ın paytaxtı adlandırdıqları Şuşaya girmək üçün üç dəfə cəhd göstərdi (7,v.92). Buna imkan verməmək üçün Osmanlı hərbi hissələri tezliklə Şuşaya daxil oldular və şəhərin komendantı təyin olunan Həsən Bəsri bəy onun müdafiəsinin təşkili sahəsində xeyli iş gördü. Belə ki, silahdan istifadə edə bilən 15-60 yaşlı əhali qeydiyyatı alındı, gəncər döyüşən hissələrə qəbul edildi, 45-yaşdan yuxarı olanlar eh-tiyata götürüldü, əhalini silahlandırmaq üçün 14 komitə və qərargah yaradıldı,

şəhərin erməni və azərbaycanlı yaşayış hissələri arasında sərhəd möhkəmləndirildi, varlıqlardan toplanan pula alınan taxıldan çörək bişirilib yoxsullara funtu 50 qəpiyə satıldı, tezliklə müsəlmanların ümumi səfərbərliyi keçirildi və türkiyəli zabitlər gənclərə hərbi iş öyrətməyə başladılar (27).

1918-ci il noyabrın ikinci yarısında Andranikin Zəngəzurdakı "etnik təmizləmə" fəaliyyəti özünün yeni- daha qüvvətli mərhələsinə qədəm qoydu. Onun quldur dəstəsinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa gəlməsi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin dağıdılması, onların əhalisinə divan tutulması ilə nəticələndi. Qısa müddətdə burada onun dəstəsi tərəfindən 30-dan çox azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdı (9,v.131). Ordubada yaxın Zəngəzur qəzasında yerli ermənilər Andranikin dəstəsi ilə birlikdə Kilit, Lehvaz, Tey, Buğakər, Aşağı Vərtənəzur, Yuxarı Vərtənəzur və b. kəndləri dağıdaraq Əldərə, Nüvədi, Tuğut istiqamətində irəliləmişlər. Əhali İrana qaçır, çoxları Arazda həlak olmuş, sağ qalanlar çayın sahillərinə səpələn-mişlər (29). 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Zəngəzurdan Mərkəzi Hökumətə göndərilən teleqramlarda erməni vəhşiliyinin qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görmək, Andranikin vəhşiliklərinə yerindəcə əmin olmaq üçün buraya Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin nümayəndələri ilə birlikdə komisiya göndərmək tələb olunurdu. Bununla birlikdə həm də Gəncə qubernatorunun AXC-in DİN-nə 1918-ci il 8,11,13,19 dekabr tarixli teleqramlarında da Andranikin dəstəsinin yerli ermənilərlə birlikdə Zəngəzur və digər qəzalarda törətdikləri vəhşiliklərdən və qarətçilik əməllərindən bəhs olunurdu (9,v.129-130). Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andranik Ermənistan hökumətinin fəal yardımını və birbaşa iştirakı ilə burada bir növ erməni "qubernatorluğu" yaradaraq Gorusu da onun "paytaxtı" elan etmişdi. Bu həm də onun Zəngəzurun erməni əhalisinə və hərbi hissələrinə verdiyi əmrədən də aydın olurdu. Həmin əmrdə deyilirdi: Zəngəzur mərkəzi Milli Şurasının və kəndli qurultayı nümayəndələrinin təklifi ilə silahlı qüvvələrə baş komandanlığı bütün səlahiyyətləri ilə öz üzərimə götürdüyümü bildirirəm. Mənim əmrlərimi yerinə yetirməyə çağırıram. Daha sonra burada qeyd olunurdu ki mahalın ali hakimiyyəti daima inzibati idarəçilik, ərzaq və ümumi siyasət məsələləri üzrə işləri öz əlində saxlayan Zəngəzur Mərkəzi Milli Şu-rası olmalıdır və onun nümayəndələrinə hərtərəfli kömək göstərilməlidir (28).

Andranikin Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklər və burada özünəməxsus idarə üsulu yaratması bir sıra amillərlə yanaşı həm də ingilislərin ikili siyasəti və ziddiyətli mövqeyindən irəli gəlirdi. Ancaq buna baxmayaraq ingilis missiyası bölgədə siyasi-hərbi qarşıdurmanın kəskinləşməsinə, özbaşınalıqların genişlənməsinə biganə qala bilməzdi. Buna görə də general Tomson Andranikdən azərbaycanlılara qarşı aparılan hərbi əməliyyatları və zorakılıqları dayandırmağı tələb etmişdi (24). Bir tərəfdən Tomsonun tələb və çağırışları, digər tərəfdən isə hərbi və siyasi mülahizələr üzündən Andranik bəzi aldadıcı addımlar atmışdı. Onun erməni xüsusi zərbə dəstəsinin rəisi adı altında 1918-ci il 19 noyabr tarixli, 640 sayılı vermiş olduğu əmr xüsusilə səciyyəvidir. Düzlüyü Şuşanın yepiskopu Vahan və şəhərin başçısı G.Məlik-Şahnəzərov tərəfindən təsdiqlənən həmin sənəddə qeyd olunur ki, bu əmr alınan kimi azərbaycanlılara və Türkiyə qoşun hissələrinə qarşı hərbi əməliyyatlar dərhal dayandırılmalıdır; çünki bunu müttəfiqlər tələb edirlər (31). Elə həmin il noyabrın 23-də Andranik Gorusda Zəngəzur qəzasının erməni əhalisinə "müraciət" etmişdi. "Mü-raciət"də deyilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin sədri cənab Xoyskinin vəsədəti əsasında general Tomsonun verdiyi əmrə uyğun olaraq onun Şuşaya hərəkəti dayandırılmışdır. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də budur ki, Tomsonun noyabrın 13-də Andranikə təqdim olunan əmrində

ona müttəfiq dəstəsinin komandiri kimi müraciət edildiği aydınlaşır. "Müraciət" in sonunda Andranik məlum əmrə əsasən ermənilərdən və müsəlmanlardan bir-birlərinə qarşı edilən hər cür düşmənçilik hərəkətlərinə son qoymağı tələb edir. Belə halları törədənlerin, hansı tərəfdən olma-sına baxmayaraq, hərbi dövrün qanunları ilə cəzalandırılacağını bildirirdi (9,v.49).

AXC rəhbərliyini, ayrı-ayrı millət vəkillərini, ziyalıları Zəngəzurdə yaranmış ağır siyasi-hərbi vəziyyət çox narahat edirdi. Bunun üçün vəziyyətdən çıxış yolları axtarılır, müəyyən tədbirlər görülürdü. Şuşadan Azərbaycan parlamentinə üzv seçilən Q.Əliverdiyev 1918-ci il dekabrın 15-də və 19-da Andranikin quldur dəstələrinin törətdikləri özbaşınalılıqlar barədə parlamentə sorğu teleqramı göndərmişdi. Onun 19 dekabrda parlamentə ünvanladığı teleqramında deyirdi ki, Andranik Zəngəzuru top atəsinə tutmuş, Qarabağda, Ordubadda və s. yerlərdə qorxulu vəziyyət yaratmış, he-saba gəlməyən miqdarda müsəlman kəndlərini dağıdaraq talan etmiş, köməkətsiz əhalini qırmış, doğma yerlərindən qovmuş və əmlaklarını Araratdan olan əsgərlərinə paylamışdır (30).

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilən fəvqaladə iclasında Andranikin dəstələrinin Qarabağda və Zəngəzurdə törətdikləri özbaşınalılıqlar və qanlı hadisələr barədə ayrıca məsələ müzakirə edilmişdi. Qarabağdan seçilən deputatlar və parlamentin sosialist fraksiyasının üzvləri bu iclasda belə bir sorğuya cavab istəmişlər: "Əldə olunan məlumatlara görə son vaxtlar Andranik öz dəstəsi ilə Azərbaycan Res-publikasının sərhədini keçərək Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında özbaşınalılıqlar etmiş, əhalini qırmışdır. Bunlar hökumətə məlumdurmu və əgər bəllidirsə hansı təd-birlər görülür?" (30). Sorğudan sonra, millət vəkili M.Məhərrəmov hökumətdən dərhal cavab verməyi tələb etməklə yanaşı Andranikin quldur hərbi hissələrinin Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər barədə əlavə məlumatı da çatdırmışdı.

1918-ci ilin sonu 1919-cu ilin əvvəlində Andranikin quldur dəstələrinin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə viranedici hücumları və dinc əhalini qırmaları nəinki sən-gimədi, əksinə daha da gücləndi. Ermənilərin 1919-cu ilin yanvarında Zəngəzur bö-l-gəsində törətdikləri qanlı hadisələr, fitnəkarlıqlar, yerli hakimiyyət orqanlarının vəziyyəti sabitləşdirmək cəhdləri və s. haqqında qəza rəisinin Gəncə qubernatoru Vəkilova göndərdiyi 1919-cu il 28 yanvar tarixli, 180 sayılı raportda da xeyli faktlar, mülahizələr vardır. Qəzaya yeni başçı təyin olunan Ş. Mahmudbəyov həmin raportda yazırdı ki, o, vəzifəsinin icrasına başladıqdan sonra 5-ci polis sahəsində- Gıǵı dərəsində yerləşən Girətağ, Baharlı, Gıǵı, Daşbaşı və b. kəndlərin erməni hərbi hissələri tərəfindən mühasirəyə salınması barədə məlumat almışdır. Habelə 2-ci polis sahəsindəki Gerenzur (Qornidzor Ş. Q) kəndinin silahlı erməniləri Həkəri - Məlxələf dərələri boyu uzanan, ancaq müsəlmanlar yaşayan əraziyə xidmət edən böyük kəndarası yolda, azərbaycanlıları atəşə tutmaları, onların sərbəst hərəkətlərinə imkan verməmələri və karvanlarını soymağa cəhd göstərmələri haqqında da məlumatlar əldə olunmuşdur. Bütün bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Britaniya komandanlığının Gorusda və Şuşada yerləşən nümayəndəliyinə, Azərbaycan Respublikasının parlamentinə və Daxili İşlər nazirinə dərhal xəbər çatdırılmışdı (9,v.78). Bu fakt və mülahizələr göstərir ki, ermənilərin bölgədə möhkəmlənməsi daha təhlükəli xarakter almışdı. Belə vəziyyət, Azərbaycan hökumətindən daha ciddi və qəti tədbirlər görməyi tələb edirdi. Görülən tədbirlər arasında, xüsusilə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında, onun bir sıra bölgələrində, o cümlədən də Zəngəzurdə AXC hökumətinin bərqərar edilməsi istiqamətində atılan addımlar içərisində ən əsası Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması işi olmuşdur.

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və fəaliyyəti geniş şəkildə ilk dəfə tarixçi alim İ.Musayev tərəfindən öyrənilmişdir, onun mövcud olduğu müddətdə Zən-gəzur qəzasında baş verən hadisələr arxiv materialları və elmi ədəbiyyatlardan toplanmış materiallar əsasında işıqlandırılmışdır. İ.Musayevin "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər", Bakı, 1996.) adlı monoqrafiyası müvafiq dövrdə Zəngəzurdə erməni quldurlarına qarşı aparılan mübarizə tarixini öyrənmək üçün dəyərli vəsait hesab olunmalıdır. Ona görə də müəllifə minnətdarlıq hissimizi bildirərək yeri gəldikcə kitabdan bəzi məqamları önə çəkməyi zəruri hesab edirik. Zəngəzur və Qarabağ general qubernatorluğunun təşkili məsələsi Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvar tarixli iclaslarında geniş müzakirə edilmiş və müəyyən razılıqlar da əldə olunmuşdu. Ən əsası Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 15-də keçirilən iclasında əsas məsələ Zəngəzur və Qarabağda yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar hər iki bölgənin eyni general-qubernatorluğunun yaradılması olur. Bu isə nədən irəli gəlirdi?- Həmin ərazidə yaşayan erməni daşnakların yaratmış olduğu siyasi və hərbi vəziyyətlə əlaqədar, eyni zamanda ermənilər ingilislərin havadarlığı ilə Azərbaycan hökumətinə tabeçilik göstərmə-məsi və həmin bölgədə özlərinin inzibati vahidliyini yaratmaq istəməsi olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan hökumətinin bu yolla ermənilərin separatçı hərəkatlarının qarşısını almalı idi. O vaxt Andranikin rəhbərliyi altında olan qoşun hissələri Zəngəzurdə məskunlaşmışdı. Yerli ermənilərdən ibarət silahlı dəstələr yaradılır və azərbaycanlılar yaşayan ayrı-ayrı kəndlərə hücumlar edilirdi. Nəticədə, həmin regionda olan 160-dan çox Azərbaycan kəndləri dağıdılmış və əhali uzaq yerlərə üz tutmuşdu. Bu səbəblərə görə iclasda "Qarabağda vəziyyət haqqında" Daxili İşlər naziri X.Xasməmmədovun məruzəsi dinlənilir (8, v.13-14). İ.Musayevin göstərilən adda monoqrafiyasından aydın olduğu kimi, həmin iclasda aşağıdakılar razılaşdırılmış-dır: Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları hüddüdlərində- məruzədə göstərilən hüquq və vəzifələrlə - müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsi təsis olunsun; DİN-nə tapşırılsın ki, hökumətin növbəti iclasınadək general-qubernator vəzifəsinə namizəd göstərsin. Onun sərəncamına nə qədər məbləğdə vəsait buraxılmasının zəruriliyi barədə öz mülahizələrini təqdim etsin (21, 112).

X.Xasməmmədovun məruzəsində, ilkin olaraq son iki ildə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaranan siyasi-hərbi vəziyyətin qısa, lakin dolğun səciyyəsi verilmiş, ən başlıcası isə bu iki bölgənin birləşdirilməsi əsasında ayrıca general-qubernatorluğun yaradılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti dəyərli fikirlərlə əsaslandırılmışdı. Adları çəkilən qəzalarda vahid general-qubernatorluğun yaradılmasının zəruriliyi isə aşağıdakı şərtlər və dəlillərlə izah edilirdi:

- Zəngəzur, Şuşa və qonşu qəzaların dağlıq hissələrində məskunlaşan ermənilər Rusiyadakı fevral çevrilişindən başlayaraq daşnak təşviqatçıların təsiri ilə təcrid olunmağa və özlərinin xüsusi inzibati vahidlərini (quberniyalarını) yaratmağa cəhdlər göstərməyə başlamışdılar. Bu zəmində də hökumətə itaətsizlik halları çoxalmış, bölgələrin müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar baş vermişdi.

- Şimali Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra bölgələrdə yaşayan ermənilərin separatçılıq meylləri daşnak təbliğatının qüvvətlən-məsi, daxildəki və xaricdəki bəzi qüvvələrin fəal yardımı hesabına Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanla birləşmək xarakteri almışdı. Yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti xeyli ağır problemlərlə qarşılaşdığından, hələlik yalnız mərkəzdə öz dövlətçiliyini möh-kəmləndirməyə imkan tapmışdı. O, hələ kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik

olmadığından, bir sıra regionlarla hərtərəfli əlaqələr saxlamağın qeyri-mümkünlüyü və s. ucbatından Zəngəzurdə və onunla qonşu qəzalarda erməni separatçı hərəkatının qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi.

- Zəngəzur torpaqlarını Azərbaycandan qopararaq Ermənistanə birləşdirmək məqsədilə Andranikin hərbi hissələrinin bu ərazilərə soxulması, vəziyyəti daha da kəs-kinləşdirmişdi. Yerli ermənilər tərəfindən də həmin məqsədlə silahlı dəstələrin yaradılması və onların hücumları çoxalmışdı. Nəticədə həmin ərazilərdə 150-dən çox kənd (12, v.13) dağıdılmış, onların əhalisinin bir qismi qonşu mahallara və hətta İrana üz tutmuşdu.

- Yerli idarə orqanlarının nümayəndələri nə qədər təcrübəli olsalar da, ermənilərin ciddi hərəkatı ilə əlaqədar məsələlərdə və hadisələrdə sərbəst xətt yeritmək səviyyəsində deyildilər. Onların fəaliyyətinə fasiləsiz rəhbərlik və nəzarət edilməsinə ehtiyac duyurdular. Bu işə qanuna görə Gəncə qubernatorunun səlahiyyətinə aid idi. Baş verən hadisələr yerlərdə təcili tədbirlər görülməsini tələb etdiyi halda, qubernatorla əla-qə yaradılması nəinki xeyli vaxt aparır, hətta lazımı olmağından çətinlik yaranırdı. Deməli, yerlərdə xüsusi səlahiyyətləri olan və Mərkəzi Azərbaycan hökumətindən bilavasitə zəruri göstərişlər ala biləcək xüsusi ali hakimiyyətin təşkili şəxsiz zəruriyyət təşkil edirdi.

Yuxarıda şərh olunanlardan irəli gələn məntiqi nəticə və yekun kimi məruzədə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üçün mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla mü-vəqqəti general-qubernator mövcud qanunvericiliyə müvafiq müəyyən hüquqlar və səlahiyyətlər verilmişdi. Məhkəmə və dövlət nəzarəti nümayəndələrindən savayı, qəzalardakı bütün idarələrin və vəzifəli şəxslərin ona tabe etdirilməsi qeyd olunmuşdu. Burada həm də general-qubernator vəzifəsinə namizəd təklif edilmişdi. DİN-yi həmin vəzifəyə Qud Qudiyevi məsləhət görmüşdü (12,v.18-19). Uzun müddət çoxlarına məlum olmadığından, tarixi ədəbiyyatda Xosrov bəy Sultanov həmin vəzifəyə birinci və yeganə namizəd kimi göstərilmişdir. Ancaq tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdi ki, əslində nazirlik əvvəlcə Ter vilayətinin Nazran dairəsində doğulan, müsəlman, milli-yətcə İnquş, hərbi xidmətin müxtəlif pillələrini keçən, təcrübəli inzibatçı Q.Qudiyevin namizədliyi üzərində dayanmışdı. Onun haqqında verilən məlumatda yalnız yeganə çatışmayan cəhət kimi Azərbaycan dilini bilməməsi qeyd olunmuşdu.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 29-dakı iclasında "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-in məruzəsi" dinlənilir, müəyyən məsləhətləşmələr keçirilir və qərara alınır ki, (12, v.11)

1. Xosrov bəy Sultanov Zəngəzur və Qarabağın general-qubernatoru təyin edilsin;
2. Nazirliyin 20 milyon manatlıq fondundan general-qubernatorluğun ehtiyacları üçün 5 milyon manat ayrılınsın;
3. Həmin məbləğdən 1 mln. manat general-qubernatorun sərəncamına indi buraxılınsın və həmin məbləğdən 728-min 300 manat qubernatorluğun ştatının saxlanmasına, 600 nəfərlik süvari dəstəsinin təşkili və 1 ay müddətində təmin olunmasına, 271 min 700 manatını gözlənilməz, təcili tədbirlərə xərclənməsinə yönəldilsin;
4. Yaradılmış süvari dəstənin sayı 3000 nəfərə çatdırılınsın (34). General-qubernatorun müavinliyinə bolşevik Çingiz İldırım təyin olunmuşdu.

Xosrov bəy Sultanov bu məsuliyyətli təyinatdan sonra hələ Bakıda olarkən, general-qubernatorluğun təşkili ilə əlaqədar bəzi işləri görmüş, 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gələrək öz vəzifəsinin icrasına başlamışdı. AXC hökumətinin bu addımı azərbaycanlı əhali tərəfindən böyük ümidlər və razılıqla qarşılanmışdı (32a).

Şuşa şəhərinə gəlmiş Xosrov bəy Sultanov özünün ilk müşavirəsini fevralın 15-də keçirmişdi. İclasda milis orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, qaçqınlarnın öz yerlərində məskunlaşdırılması, əkin sahələrinin gücləndirilməsi, təhsil, tibb, poçt, teleqraf, hərbə çağırış və cari məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur. Müşavirədə çıxış edən Xosrov bəy Sultanov toplantının keçirilməsində əsas məqsəd kimi iş-tirakçıları çağdaş iqtisadi, siyasi vəziyyətlə tanış etmək, normal iş şəraiti yaratmaq üçün, məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirməyin zəruriliyini göstərmək olmuşdu. Xosrov bəy çıxışında onu da qeyd etmişdir ki, vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyən məmurlar tezliklə işdən azad olunacaq. Rüşvət alan məmurlar isə ən əvvəl böyük məbləğdə cərimə olu-nacaq, daha sonra isə ya həbs ediləcək, ya da sürgün oluna-caqlar. Müşavirədə Şuşanın qəza rəisi Abış bəy Qalabəyov, Zəngəzurun qəza rəisi Camal bəy Sultanov və Cavanşir qəzasının rəisi Bəhram bəy Məlik Abbasov və baş-qaları çıxış etmişlər. Zəngəzur qəzasının rəisi Camal bəy öz çıxışında qəzada olan ağır vəziyyəti şərh edərək göstərmişdir ki, ingilislər Andranikə həm hərbi, həm də maddi yardım göstərir. Nəticədə qəzada Azərbaycan kəndəri yerlə yeksan olmuş-du. Kəndlərdə yaşayan 37000 azərbaycanlı isə qaçqın düşmüşdü. Dağıdılmayan Azərbaycan kəndlərinə isə ermənilər köçürülüb.

Çoxsaylı sənədləri və araşdırmalar göstərir ki, AXC hökuməti tərəfindən Zəngəzur qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və xüsusilə də Xosrov bəy Sultanovun oraya qubernator təyin olunması Ermənistanı xeyli təşvişə salmış və onun hərbi fəallığını artırmışdı. Erməni mətbuatı və xarici işlər nazirliyi bir çox dövlətlərə müraciət edib öz narazılıqlarını bildirmişlər. Vəziyyətlə əlaqədar çıxış yolunu Qarabağ general-qubernatorluğunun ləğv edilməsi və bu-nun əvəzində müvəqqəti ola-rağ ingilis general qubernatorluğunun yaradılmasını görürdülər. Vəziyyətlə barışmayan Qarabağ Erməni Milli Şurası, Qarabağın general-qubernatoru təsdiq edilmiş Xosrov bəy Sultanovla əməkdaşlıq etməkdən imtina edir. Ermənistan hökuməti öz tərəfindən kapitan Arsen Şaxmazyanı Qarabağ və Zəngəzura general-qubernator təyin edir. Britaniyanın hərbi hakimiyyəti erməni hökumətinin bu qərarını təsdiq etmir və Şaxmazyanın geri çağırılmasını tələb edir (37). Ermənilər isə öz narazılıqlarını etiraz notaları vasitəsi ilə bildirmişlər. Ermənistanın Xarici İşlər naziri S.Tiqranyan 1919-cu ilin yanvarında AXC hökumətinə göndərdiyi teleqramda hər iki bölgəyə dair irəli sürülən əsassız ərazi iddialarını davam etdirərək yeni general-qubernatorluğun yaradılmasına etirazını bildirmiş, bunu "Ermənistanın ərazi hüquqlarına" qəsd kimi qiymətləndirmişdi (15,v.1-2). S.Tiqranyanın etiraz notası əslində mahiyyəti və məramı çoxdan aydın olan bir sıra məsələləri daha da açıqlamışdı. Bu cür mövqe və hərəkət, Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı irəli sürülən əsassız ərazi iddiaları, vaxtı ilə Andranikdən və bölgələrdəki erməni hərbi hissələrinin qəsbkarlıq əməllərindən "imtina edən", daş-nak generalı ilə pərdələnərək özünün işğalçılıq siyasətini, onun vasitəsilə həyata keçirməyə çalışan Ermənistan hökumətinin maskasını bir daha yırtmışdı (21,115).

Ermənistan rəhbərliyinin diplomatik oyunları, daşnak mətbuatının saxta, lakin eyni zamanda məqsədyönlü və sistemli təbliğatı ilə tamamlanırdı. Məsələn, "Naşa vremya" qəzetinin 1919-cu il 29 yanvar tarixli sayındakı baş məqalədə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində xüsusi general-qubernatorluğun yaradılması "Azərbaycanın zadəgan dairələrinin məsuliyyətsizliyi", iki qonşu xalq arasındakı münasibətlərin kəsilməsi aktı kimi səciyyələndirilirdi (32). Daşnak qəzeti yekunda Ermənistanın məlum ərazi iddialarını müdafiə, Azərbaycanın isə öz torpaqlarının idarəçiliyini həyata keçirmək cəhdlərini rədd edərək vəziyyətdən "yeganə ağıllı" çıxış yolunu yerli əhaliyə (ermənilərə) müstəqil hər hansı bir general-qubernatorsuz yaşamaq

imkanı verilməsini “məsləhət görürdü”. Bu dövrdə daşnak hökumətinin Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi olan T.Bekzadyan isə Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşlərində müttəfiqlərin bölgələrin məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etməyəcəyi təqdirdə heç olmazsa burada müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğu yaradılmasına çalışırdı.

Ermənistanın əsassız ərazi iddialarına və bölgənin idarə olunmasına müdaxiləyə AXC hökuməti biganə qala bilməzdi. Xarici işlər nazirinin əvəzi A.Ziyadxan 1919-cu il yanvarın 31-də Ararat respublikasının XİN-nə göndərdiyi 178 sayılı teleqramda bildirdi ki, Azərbaycanın Zəngəzur və digər rayonlarında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasına hər hansı bir etiraz əsassızdır. Çünki həmin ərazilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir. Daha sonra teleqramda yazılırdı ki, öz torpaqlarında qayda-qanun yaratmaq, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının ləyaqətini və əmlakını məsuliyyətsiz şəxslərin özbaşınalığından müdafiə etmək Azərbaycan hökumətinin nəinki hüquqi, hətta mənəvi vəzifəsidir (15,v.3). A.Ziyadxan general-qubernatorun təyin edilməsi barədəki qərarın heç də Ermənistanın ərazi hüquqlarına qəsd olmadığını, əksinə onun hökumətinin etirazını isə daxili işlərimizə qarışmağa cəhd göstərməklə suverenliyimizə qəsd kimi qiymətləndirirdi.

Müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına dair AXC hökumətinin mövqeyi “Azerbaydcan” qəzetinin 30,31 yanvar və 15 fevral 1919-cu il saylarında da geniş şərh olunaraq açıqlanmışdı, Qəzet, başlıca olaraq belə bir məsələyə diqqəti cəmləyirdi ki, Qarabağ və Zəngəzur bizim əzəli torpaqlarımızdır, bu bölgələrin əhalisinin əksəriyyətini türklər-müsəlmanlar təşkil edir. Regionun ərazisi iqtisadi və s. cəhətlərdən Ermənistanla deyil, Azərbaycanla daha sıx əlaqəlidir. Ermənistanın dünyaya özünü yazıq kimi tanıtdırmağa çalışması əbəsdir, çünki indiyədək bölgələrdə tökülən qan İrəvan hökumətinin idarə etdiyi Andranikin hərbi dəstələrinin zorakılıq hərəkətləri ilə əlaqədardır. Onlara bu işdə yerli erməni əhalisi də yardım göstərir və yalnız bu yaxınlarda ingilislər daşnak quldurlarının azərbaycanlılara qarşı özbaşınalıklarını qismən də olsa dayandıra bilmişlər. 1919-cu il yanvarın ortalarında Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verildiyini Tomsonun bəyan etməsi, həmin bölgələrdə müvəqqəti general-qubernatorluğun yaradılmasına obyektiv münasibət bəsləməsi də Ermənistan rəhbərliyini xeyli çaşdırmış və narazı salmışdı (14,v.66). O, ermənilərin bununla bağlı etirazlarına cavab olaraq demişdi: “Məsələ bundadır ki, bəzi ermənilər Azərbaycanın Britaniya tərəfindən tutulmasından intiqam məqamı kimi istifadə edə bilmədiklərindən çox mütəəsir olmuşlar. Onlar başa düşməyə borcludurlar ki, məsələni hərbi qüvvələr deyil, Sülh konfransı həll edəcəkdir” (24,137).

Zəngəzur və Qarabağ general-qubernatorluğunun təşkilinin himayə edilməsini 1919-cu ilin fevralında Şuşaya göndərilən mayor Mak-Mossena və xüsusi komissiyaya verilən təlimatdan aydın görmək olur. Təlimatda Azərbaycan tərəfi üçün müəyyən məna və əhəmiyyət kəsb edən bəzi məqamlara nəzər salmaq. Təlimatda göstərilirdi ki, Zəngəzur və Qarabağın Azərbaycana və ya Ermənistana mənsub olması məsələsi yerlərdə həll oluna bilməz, komissiya da bu işə heç bir təsir göstərmək imkanına malik deyildir və onun yoluna qoyulması yalnız Sülh konfransı vasitəsilə mümkündür (12,v.32). Burada daha sonra doktor Xosrov bəy Sultanovun bölgələrin general-qubernatoru təyin edilməsi bildirilir, onun ərazini qüvvə tətbiq olunmadan idarə etmək, ərazi iddiaları haqqında məsələ qaldırmaqdan çəkinmək kimi vəzifələri sadalanır və bunları həyata keçirməkdə ona hərtərəfli yardım göstərilməsi tapşırırdı. General-qubernatorluğun yaradılması və onun idarəçiliyi

məsələsi Tomsonun Ermənistan hökumətinin üzvləri ilə İrəvanda 1919-cu il martın 28-də və aprelin 6-da keçirilən müşavirələrdə ermənilər tərəfindən bir daha qaldırıldı. Birinci müşavirədə Ermənistan rəhbərliyi Tomsona verdiyi məktubda Qarabağın dağlıq hissəsinin Ararat Respub-likasının ayrılmaz hissəsini təşkil etməsi fikrini təkrarlayaraq, vilayətin idarəçiliyinin erməni əhalisinin idarəsinə uyğun olaraq Milli Şuranın əlində qalması, bu işə nəza-rətin isə ingilislər tərəfindən həyata keçirilməsi şərtlərini irəli sürdü (33). Aprelin altısında keçirilən müşavirədə Xatisyan doktor Sultanovun qubernator təyin edilməsinə kəskin etirazını bildirdikdə, Tomson onun namizədliyini müdafiə edərək demişdi ki, "Sultanov ingilis zabiti Mak Mossenə tabe olacaqdır". Digər tərəfdən o, ermənilərə belə bir fikri də çatdırmışdı ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Qarabağda general-qubernatorluğun yaradılması müvəqqəti haldır, hazırda orada Azərbaycan qoşunlarının və idarəçiliyinin olması gələcəkdə bu ərazinin ona mənsubiyyətini həll et-mir. (36) Göründüyü kimi, Tomson nədənsə bir mənalı cavab verməkdən çəkinərək, yenə də iki başlı cavab vermişdir.

Uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra ingilislər nəhayət ki, bu məsələdə güzəştisiz mövqe tutaraq ermənilərdən müttəfiqlərin komandanlığının qərarlarına tabe olmağı, Qarabağda və Zəngəzurda AXC-in hakimiyyətini tanımağı tələb etmişlər. Bununla razılaşmayan Ermənistan XİN-yi Qafqazdakı Britaniya komandanlığına ünvanladığı 1919-cu il aprel tarixli, 1332 sayılı teleqramda (15,v.18) bu məsələ ilə bağlı tutduğu əvvəlki mövqeyini təkrarlamışdı. Təkinski bu barədə 1919-cu il 20 aprel tarixli teleqramla AXC-in XİN-nə məlumat çatdırmışdı. O, 1919-cu il iyunun 25-də isə Ermə-nistanın XİN-nə 224 sayılı nota verərək Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X.Sultanovun təyinatına dair sənədləri bir daha xatırlatmaqla bərabər Azərbaycan ordusunun bölgədə yerləşməsinə qarşı etirazları əsassız saymış, respublikamızın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirmişdi (14,v.66).

Azərbaycan hökumətinin və müttəfiqlərin komandanlığı missiyalarının səylərinə baxma-yaraq Andranikin hərbi hissələrinin Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər 1919-cu ilin martınadək davam etdi və bu müddətdə belə əməllərin coğrafiyası daha da genişləndi. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna yolladığı 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, qana həris olan, dağıtmağa adət etmiş Andranikin quldur dəstələrinin ən qatı vəhşilikləri Həkəridən Araza, Minkənddən Bazarçaya və Naxçıvan qəzasının sərhədinədək uzanan ərazini bürümüşdür (21,121-122).

Andranikin quldur dəstəsinin, Zəngəzurun müsəlman əhalisi və bu qəzanın gələcəyi üçün yaradacağı təhlükəni çox yaxşı duyan Xosrov bəy Sultanov AXC-in müvafiq nazirliklərinə göndərdiyi bir teleqramda, daşnak generalının məsələsinin ləğvi məqsədilə qətiyyətli tədbirlər görülməsinə dair ətraflı məruzə etmək üçün, Bakıya gələ-cəyini bildirmişdi. Burada o, belə bir mühüm cəhətə də diqqət yetirmişdi ki, ermənilərlə, ingilislərlə bir aylıq dinc, həddən ziyadə ehtiyatlı siyasət yeritmək yalnız məsələnin həllini yubadır və bu bir nəticə vermir. Qubernator habelə ermənilərin hər yerdə qarşıdakı əməliyyatlara ciddi hazırlıq gördüklərini də xəbər verirdi. O, hərbi nazirdən ha-zırlaşmadan orduya adam yığmamaq barədə sərəncam verməyi xahiş edirdi.

X.Sultanov General-qubernatorluğun hüduclarında vəziyyət, oradakı milli ordu hissələ-rinin statusu və qubernatorla hərbi hakimiyyət arasındakı münasibətlərin xarakteri ilə bağlı Azərbaycan hökuməti qarşısında müəyyən məsələlər qaldırmışdı. O, 1919-cu il aprelin 2-də Nazirlər Şurasının sədrinə məktubunda yazırdı: Belə ağır anda general-qubernatorluğun hüduclarında tam siyasi məsuliyyət daşdığı halda hərbi hissələrin onun hakimiyyətinə tabe olmaması, bir tərəfdən mahalda iki

hakimiyətlik yaradır, digər tərəfdən də general-qubernatoru lazım gəldikdə silahlı qüvvədən əməli surətdə istifadə imkanından məhrum edir. Və hətta ermənilərin hücumları baş verdikdə hökumətlə ilkin əlaqə yaratmadan silahlı qüvvələrdən istifadə etməyin qeyri mümkün-lüyü bölgəni böhranlı vəziyyətə sala bilər (12,v.33). Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, qanuna görə general-qubernatorun hakimiyyəti Baş komandanın hakimiyyətinə bərabər tutulur və hərbi olmasa da general-qubernatorluğun ərazisindəki silahlı hissələr də onun təbəçiliyinə keçməlidir.

Bununla da Xosrov bəy Sultanovun apardığı ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşada qayda-qanun yaradılmış və həyat qismən normal ahəng almışdı. O vaxtlar Andranik öz quldur dəstəsi ilə xüsusi azgınlıqlar edir, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında, xüsusən Zəngəzurda (qərbində Ş.Q.) ardıcıl olaraq dağıntılar törədir, azərbaycanlıları qətlə yetirirdi. Bunun qarşısını almaqda Xosrov bəy Sultanovun nə hərbi sursatı, nə də kifayət qədər əsgəri yox idi. Ona görə də X.Sultanov Andranikin qarşısını almaq, onu Azərbaycan torpaqlarından qovmaq üçün dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə teleqram və məktublarla müraciət etmiş, bu yöndə zəruri olan köməklik istəmişdi. Müraciətlərdən birində deyilirdi, erməni quldurlarının qarşısını almaq üçün qəti addımlar atılmalıdır. Onu da qeyd edirdi ki, vaxtı yubatmaq heç də xeyir verməz. Bir də ona görə ki, ermənilər tezliklə daha təhlükəli hücumlar etmək üçün hazırlıq görür. Ona görə də tezliklə ordu gücləndirilməlidir. Xosrov bəy Sultanov həmin teleqramda onu da göstərirdi ki, bütün bu məsələlərin həll olunması üçün tezliklə Bakıya gələcək. Xosrov bəy yazmış olduğu məktublarda dəfələrlə onu da vurğulayırdı ki, onun bu yöndə olan təklifləri yerinə yetirilmədiyi təqdirdə, o, istefa vermək məcburiyyətindədir. O özünün istefasını irəli sürərkən onu da aşkarlayır ki, onun bu qərarı vətənpərvərlik duyğularından irəli gəlir. Ona görə ki, quberniyada yaranmış vəziyyətin seyrçisi olmaq istəmir. İstəmir ki, hərçmərclik olsun, ikihakimiyətlik olsun, istəmir ki, yaranmış ağır vəziyyətdən istifadə edən ermənilər qeyri qanuni olaraq hakimiyyətə gəlsin.

Xosrov bəy Sultanovun təklifləri AXC hökumətinin 1919-cu il 4 aprel tarixli iclasında müzakirə edildi (13, v.50). Nazirlər Şurası Sədrinin müvafiq məruzəsi və fikir mübadiləsindən sonra, belə bir qərar qəbul edilmişdi ki, Xosrov bəy hərbi olmadığı üçün qubernatorluğun ərazisində olan hərbi hissələr onun təbəçiliyinə keçə bilməz. Ancaq qubernator zəruri hallarda hərbi qüvvələrin köməyindən istifadə edə bilər. Hərbi hissələrin sayında, hərəkətində olan dəyişiklik, yalnız onun tələbi və razılığı ilə həyata keçirilməsi qərara alınmışdı. Görünür bu qərarın qəbul olunmasında, ermənilərin təzyiqi və ingilislərin təsiri öz rolunu oynamışdır. Yoxsa belə olmasaydı Azərbaycan Cümhuriyyətinə və iclasının qərarına heç cür haqq qazandırmaq olmazdı.

Hökumətin bu qərarı ilə kifayətlənməyən general-qubernator yenidən DİN-nə göndərdiyi 1919-cu il 6,7,14 aprel, Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanladığı 14 aprel tarixli məktublarda öz mövqeyində qaldığını təkrarlayırdı. O, 1919-cu il aprelin 14-də DİN-nə yazdığı məktubunda Qarabağ qubernatorluğuna aid ərazilərin, yəni Zəngəzurun da məsələsinin qəti həlli üçün 2000 nəfər əsgərin yetərli olmasını, hərbi sursatın isə kifayət qədər olduğunu söyləyir və məhz bu məqsədlə də bölgələrdəki hərbi hissələrin onun təbəçiliyinə keçirilməsinin zəruriliyini göstərir. Əks təqdirdə isə istefaya buraxılmasını xahiş edirdi (12,v.39). Bütün bunları nəzərə alan AXC hökuməti özünün 19 aprel tarixli iclasını keçirir. Nazirlər şurasının sədri N.Yusifbəyli həmin iclasda Xosrov Sultanovun müraciətlərinin nəzərə alınmasını təklif edir və bildirir ki, quberniyada olan hərbi qüvvələrin onun tabeliyinə keçməsi məqsədə müvafiqdir. Ona görə də hərbi nazirliyə tapşırırlar ki, Xosrov bəyin müraciətləri təmin edilməlidir.

Andronikin silahlı dəstələrinin Zəngəzur və digər bölgələrdə yaratdığı ciddi təhlükəni birdəfəlik aradan qaldırmaq üçün onların Azərbaycan torpaqlarından yubadılmadan çıxarılması lazım bilinirdi. Bu barədə artıq xeyli müddət idi ki, müxtəlif səviyyələrdə çoxlu çağırışlar, mülahizələr eşidilirdi.

Azərbaycan Ordusu 1-ci piyada diviziyasının komandiri AXC-in Hərbi nazirinə "Andranikin dəstəsində siyasi vəziyyət və əhval-ruhiyyə haqqında" raportunda Qarabağın qubernatorundan aldığı 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumata əsasən yazırdı ki, Andranikin 1300 nəfər piyadadan, 500 at və artilleriyadan ibarət dəstəsinin martın 7-si ilə 11-i arasında şose yolu ilə Yevlaxa keçməsinə icazə verilmişdir, o burada tərkisilah edilərək dəmiryolu ilə İrəvana göndəriləcəkdir (19,v.1). Müttəfiqlərin komandanlığının qəti mövqeyi və tələbi də Andronikin silahlı qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmasında böyük rol oynadı. Tarixi fakt qarşısında qalan ingilis komandanlığı 1919-cu il aprelin 3-də bəyanat verərək göstərmişdir ki, Andronikin qoşunu regiondan çıxarılmalı və Xosrov bəy Sultanovun bu regiona general-qubernator təyin edilməsi də tamamilə düzgün və qanunidir. Lakin, ingilislər az sonra verdikləri bu bəyanatlara üz döndərmiş, ermənilərin mövqeyini müdafiə etmiş və bu vasitə ilə çalışmışlar ki, regionda hakimiyyət Erməni Milli Şurasına verilsin, Xosrov bəy isə vəzifəsindən kənarlaşdırılsın.

AXC-nin XİN-i 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın xarici işlər nazirliyinə 224 sayılı nota verir (O vaxt AXC-nin xarici işlər naziri vəzifəsini A.Ziyadxan icra edib). Notada göstərilirdi: Mən hökumətimiz adından onun tapşırığı ilə sizə xəbərdarlıq edirəm ki, Xosrov Sultanov Azərbaycan Respublikası hökumətinin 1919-cu il 15 yanvarında Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının general-qubernatoru təyin edilmiş və o, aprel ayının 3-də rəsmən tanınmışdır. Ermənistan Respublikası Hökumətinin Xosrov Sultanovun fəaliyyətinə və göstərilən qəzalarda Azərbaycan qoşunlarının yerləşdirilməsinə qarşı etirazları, Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaq sayılır.

Xosrov bəy Sultanov AXC DİN-nin 1919-cu il 9 aprel tarixli teleqramına özünün 1919-cu il 13 aprel tarixli cavab məktubunda bildirirdi ki, o, hələ Bakıda ikən Britaniya missiyasından Andranikin Gorusdan getməsi və Sisyanda olmasına dair məlumat almışdır (10,v.16). Onun general-qubernatorluq adından nümayəndə göndərmək haqqında Britaniya qərargahına müraciəti ilə əlaqədar olaraq cavab alınmışdı ki, nümayəndə gedənədək Andranik Qarabağın hüduqlarından kənar olacaqdır. Xosrov bəy Sultanov həmçinin məlumat verirdi ki, Şuşaya gəldikdən sonra onun Britaniya missiyasının rəisindən aldığı 1919-cu il 7 aprel tarixli, 304 sayılı rəsmi məktubda Andranikin hazırda Ermənistanın hüduqlarında olması bildirilirdi (21,123). Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Andronikin hərbi hissələri, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə də Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində olmazın vəhşiliklər törətdikdən sonra, 1919-cu ilin yazında onun hüduqlarını tərk edir. Dəstəsini Eçmiadzində katalikosa təhvil verərək xarici getmiş və bir müddət də orada "Böyük Ermənistan" yaradılması uğrunda daşnak hökuməti adından "diplomatik mübarizə, təbliğati" aparmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1919-cu il aprelin 19-dakı iclasında Nazirlər Şurasının sədri, Xosrov bəy Sultanovun qubernatorluqda rəhbərlik etdiyi hərbi hissələrin ona tabe olması haqqında, əlavə vəsədətinə dair məruzə ilə çıxış edir. İclasda Qarabağ general-qubernatorluğunun hüduqlarında yerləşən hərbi hissələrin Xosrov bəyin icazəsi və razılığı ilə hərəkət etməsi, buna görə də onun silahlı qüvvələrdən istifadə edilməsinə dair öz sərəncamlarına görə məsul olması qərara alınır. N. Yusifbəyov bu qərara müvafiq olaraq Hərbi nazirliyə məktubunda

Xosrov bəy Sultanovun vəsədətini yerinə yetirməyi və bu sahədə general-qubernatora kömək göstərməyi tapşırır (11, v.75).

Bundan sonra ingilislər Qarabağ məsələsində onların ziddiyətli siyasətləri ilə razılaşmayan, AXC-in xəttini qətiyyətlə yeridən, Xosrov bəy Sultanovun vəzifəsindən kənarlaşdırılmasını tələb etmişlər. İngilislər general-qubernatoru səhlənkarlıqda günahlandırmağın əsassız olduğunu yaxşı bildiklərindən, Cümhuriyyətin siyasətini düzgün aparan və erməni Milli Şurasının Qarabağda möhkəmlənməsinə mane olan X.Sultanovun işdən uzaqlaşdırılmasına çalışdılar (11, v.44). Xosrov bəy Sultanov isə yerli şəraiti bildiyinə görə öz dərin inamını belə ifadə edirdi: 1. Qarabağ-Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina etmək lazımdır; 2. ingilislər bu işdə bizə yalnız maneçilik törədirlər; 3. Nə qədər ki, daşnakların partiyası orada iş aparır, məcburedici tədbirlər görülməzsə, ermənilər Azərbaycan hökumətinin tabeçiliyinə razı olmaya-çaqlar; 4. Bu məsələni bir ay da həl etməməklə, əhalini hökumətin gücsüzlüyünə inandırmaq, müsəlmanlar arasında anarxiyaya səbəb olmaq və bölgələrdən həmişəlik əlini üzmək deməkdir.

Yaranmış mövcud təhlükəli vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Xosrov bəy Sultanov çıxış yolunu, göstərilən təcili tədbirlərin həyata keçirilməsində görürdü: 1. təxirə salmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, eyni vaxtda da ermənilərin İrəvandan Azərbaycan torpaqlarına hərəkətinin qarşısını kəsmək; 2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın ha-kimiyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və altı gün vaxt qoymaq; 3. eyni zamanda bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək və ultimatum müddətində onlarla hər cür əlaqələrin kəsilməyini bildirmək; 4. Şuşa şəhəri üçün istisna ediləcəyini göstərmək; 5. Azərbaycan hökumətini tanımasalar altı gündən sonra hərbi əməliyyatlara başlamaq və bunun məsuliyyətinin tamamilə erməni başçılarının üzərinə düşəcəyini bildirmək (11,v.47). Sonra isə General-qubernator onun təklif etdiyi tədbirlərin ləngidilməsi və ya qəbul olunmaması şəraitində bölgələri nələrin gözlədiyini belə yekunlaşdırmışdı: 1. ermənilərin Zəngəzurun idarəçiliyi müvəqqəti olaraq erməni Milli Şurasına verilmiş, Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın hakimiyyəti bərqərar edilməmiş, nəticədə də bölgələrdə millətlərarası münasibətlər xeyli kəskinləşmişdi. Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi isə millətlərarası qeyri-normal vəziyyətin imkan verdiyi səviyyədə qayda və sülh yaradılmasına dair öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmişdi.

Nəticə. Beləliklə, Xosrov bəy Sultanov dörd aylıq birgə işin- ingilis komandanlığının yardımının nəticələrini yekunlaşdıraraq bildirirdi ki, bir tərəfdən, ingilislər qəbul etdikləri qərarların heç birini, xüsusilə də Zəngəzur və Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hakimiyyətini dinc yolla tanımalarını təmin edəcəklərinə dair vədlərini yerinə yetirməmişlər. Digər tərəfdən isə Qarabağ məsələsinin həlli ləngidilmiş, Zəngəzurun idarəçiliyi müvəqqəti olaraq erməni Milli Şurasına verilmiş, Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın hakimiyyəti bərqərar edilməmiş, nəticədə də bölgələrdə millətlərarası münasibətlər xeyli kəskinləşmişdi. Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi isə millətlərarası qeyri-normal vəziyyətin imkan verdiyi səviyyədə qayda və sülh yaradılmasına dair öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmişdi. Xosrov bəy Sultanov bütün fəaliyyəti dövründə, Qarabağın erməni təcavüzündən qoruması uğrunda mübarizə aparmışdır. O, həm də Qarabağın Azərbaycanın iqtisadi, siyasi baxımdan bölünməz bir vahidi olduğunu bəyan etmiş və Qarabağ əhalisinin birgəyaşayışı yollarını göstərmişdir. Eyni zamanda məsələnin nizama salınmasında gecikmənin mənfi fəsadlarını da göstərərək, həyacan təbilini vaxtaşırı çalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 28 noyabr 1991-ci il.
2. "Azərbaycan" qəzeti, 15 dekabr 1918-ci il.
3. "Azərbaycan kommunisti". 1990, №:7; "Qaz.Naş vremya", 1919, 3 ynvarya.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, (ARDA), f. 27, siy.4 iş 13.
5. ARDA, f. 28, siy. 1. iş 185.
6. ARDA, f. 28, siy.1. iş 186.
7. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791.
8. ARDA, f. 894, siy.1, iş 43; "Газ. Азербайджан", 1919, 31 января.
9. ARDA, f. 894, siy.4, iş 65.
10. ARDA, f. 894, siy.4, iş 90.
11. ARDA, f.894, siy.7, iş 8.
12. ARDA, f. 894 siy.9, iş 5.
13. ARDA, f. 894 siy.10, iş 147.
14. ARDA, f. 970, siy.1, iş 62.
15. ARDA, f. 970, siy.1, iş 152.
16. ARDA, f. 970, siy.1, iş 161.
17. ARDA, f. 970, siy.1, iş 171.
18. ARDA, f. 2894, siy.6, iş 17
19. ARDA, f. 2894, siy.6, iş 18.
20. Elbrus Şahmar. Torpaq həsrəti. Bakı, 2008.
21. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917- 1921-ci illər). Bakı,1996.
22. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivi (NaxçıvanMDA), f. 314, siy.5, iş 63.
23. Rəhimov K. Mənim Azərbaycanım. Bakı, 1995.
24. Svyatxovski T. Rusiya Azərbaycanı.1905-1920-ci illər "Azərbaycan", 1989, №:11.
25. Türk dünyası tarix dergisi. Şubat 1992, №:62.
26. Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan milli şurası iclaslarının protokolları. Bakı, 2006.
27. "Газ. Азербайджан", 1918, 23 октября.
28. "Газ. Азербайджан", 1918, 17 ноября.
29. "Газ. Азербайджан", 1918,10 декабря.
30. "Газ. Азербайджан", 1918,22 декабря.
31. "Газ. Азербайджан", 1919, 22 января.
32. "Газ. Азербайджан", 1919, 31 января.
- 32a. "Газ. Азербайджан", 1919, 18 февраля.
33. "Газ. Азербайджан", 1919, 9 апреля.
34. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы) Баку, 1998.
35. "Газ. Бакинский рабочий", 1918, 18 июля.
36. Дарабади П. Англичане в Азербайджане, «Газ.Азербайджан»,1992, №:30
37. Зангезур. <http://ru.wikipedia.org>.
38. Известия Закавказского Краевого Комитета РКП (б), 1919, №:6-7
39. "Революционный Восток" жур., 1936, №: 2-3 (36-37).

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
KONKRET İCRAAT BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fəriz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU